

Тыва Республиканын «Кызыл кожуун» Муниципалдыг районун

Терлиг-Хая ортумак ниити билиг школазы

Муниципалдыг бюджеттиг ниити билигнин ооредилге чери.

« Чошпээрээн »

Ооредилге эргелекчизи

Оомак /Оомак А-Х.В /

Протокол №1 «31» 08.2024ч

« Бадылаан»

школа директору *Салчак Д.Д.* /Салчак Д.Д.
дужаал №178/д 31.08.2024ч

5- 7 класстарнын

Класстан дашкаар

« Улусчу ужурларга »

Кичээлдериннин ажилчын программалары,

Программаны тургускан башкы : Чульдум А.В.

«Улусчу ужулар» деп болгумнун 5 класстарга программы

Тайылбыр бижик

Улусчу педагогика амгы национал школанын ооредилге-кижизидилгелиг ажил-чорудулгазын кол ундезинин тургузуп, быжыг турушту ээлеп турар. Чоннун чаагай чанчылдары, сагылга езулалдары, ужулары улусчу педагогиканын кол озээн тургуспушаан, озуп оар салгалдын кижизидилгезинин депшилгелиг аргаларын байлакшыдып турар.

Улусчу педагогиканын идеялары, байлак дуржулгазы болгаш аргалары чугле школада башкылаашкында ажыглаттынып турар эвес, а ог-буле кижизидилгезинде, ада-иелер ортузунда тарап нептерээн.

Кайы-даа уеде улустар улусчу педагогика-биле харылзаалыг болуп келген. Кандыг-даа кижиги баштай боду кижизиттирер, а чоорту боду кижизидикчи болу бээр.

Улусчу кижизидилгенин кол сорулгазы уругларны угаан-сарыылдыг, кадык-шыырак болгаш толептиг кижилер кылырынче угланган.

Улустун аас чогаалы кижизидилгенин эн дээштиг чижээ, улусчу педагогиканын мерген чогаадылгазы. Эки болгаш бакты бот-боттарындан куштуу-биле ылгаштырып, бак чуулдерни улам-на бак, эки талаларны улам-на эки кылдыр коргузерге кижилернин сагыш-бодалынга ханы дээштиг болгаш бакты узуткаар, экини деткиир, хогжудер дээн кузел-сорултарны оттуруп ооскудеринге идиглиг.

Кижизидилгеге уругларнын назы-харын барымдаалаары чугула. Чаш уеде мага-бот озулдезинче кичээнгей улуг. Элээди уезинде эки-бакты ылгап билир аргазы ундезилеттинер.

«Улусчу ужулар» деп чижек программанын кол сорулгалары :

- 1) Тыва уругларны мозу-шынар болгаш бодунун чонунун чагыг суртаалдарын, билиндирип ооредири.
- 2) Ал-бодунга, ог-булезинге, торелдеринге, чонунга, социал хурээлелге, кижиги торелгетенге, будун делегейге хундуктел болгаш олар дээш харыысалга оореникчинин сагыш-сеткилинин омунаэзинден, оон мээ-медерелинден, сагылга-чурумундан илерээр кылдыр кижизидери.
- 3) Даштыкы хурээлелге, улусчу культурага, торээн дылынга, улусчу педагогикага даянып тургаш сайзырадыры.
- 4) Чараш аажы-чангыг кижилерни тыва мозу-шынарга кижизидип, хевирлээри.
- 5) Башкыларнын, ада-иенин, оореникчилернин дузазы-биле улусчу педагогикага хамаарышкан материалдарны чыыр, шинчилээр, сайгарар, амыдыралга ажыглаары
- 6) Оореникчинин бар билиин болгаш арга-мергежилин чогулчалыг национал-девискээр материалдарынын дузазы-биле хевирлээри.

Ук программа тыва улусчу педагогиканын мозу-будуш талазы-биле эрте кижизидилге принциптинге даянган. Азы оскээр чугалаарга, уруглар кижизидилгеzi оонге, ада-иенин холунга, улуг улустун хайгааралынга эртер дээрзин барымдаага ап турар. «Кижидилге болуру чажындан, аът болуру кулунундан» деп улегер домак улусчу кижизидигенин кол даяныр угланышкыны болур.

Эге класстарга программа езугаар киирген темалар дараазында болуктеттинген кезектерден тургустунган: «Бистин ог-булевис» «Чанчылдын чаражы»; «Кижиге эш херек»

5 класс – 34 шак (неделяда 1 шак)

Ниити билиглер, арга-мергежил болгаш ажыл-чорудулганын аргалары:

- 1) Деннелге аргазын ажыглап тургаш, деннештирип турар чуулдеринин онзагайларын илередири;
- 2) Хайгааралды аас-биле тайылбырлаары;
- 3) Ниити шактарнын санынче экскурсиялар, оюннар, моорейлер, ужуражылгалар, улусчу байырлалдар шактарын база кииргени.
- 4) Слайдылар «Тыванын онза-солун тоогулуг черлери».
- 5) Чурулга.
- 6) Ыры.

Программанын кол допчулалы

«Улусчу ужурулар» деп болгумнун ажылынын туннелинде езулуг кижидилге болуп хевирлеттинеринге билип алган чуулдерин коргузуп дамчыдып билир кылдыр уругларны ооредип алырынга башкынын кол даяныр аргалары :

- 1) Чоннун педагогтук кол билиишкиннери (карактаары, кижизидери, бот-кижизидилгени башкаары, эде кижизидери, даалга берип кижизидери, угаадып тургаш кижизидери, шингээттирери, чоорту ооредири).
- 2) Кижизидилге ажылынын сорулгалары (куш-ажылга белеткээри, мозу-шынар сайзырадыры, угаан делгемчидери, кадыкшыл быжыглаары, ол дээш сагышчоваары, чараш чуулге ынак болдуары).
- 3) Кижизидилге салдар чедирер чуулдер: бойдус, куш-ажыл, хун бурунун амыдыралы, чанчылдар, уран чуул, шажын, дыл.
- 4) Кижизидеринин аргалары: угаадыры, улегер-чижек болуру, коргузери, тайылбырлаары, дилээри, сумелээри, деткири, когудери, хорууру.
- 5) Ооредип азы кижизидип тургаш ажыглаар чуулдер: дурген-чугаалар, тывызыктар, улегер домактар, ырлар, тоолдар, тоолчургу чугаалар дээш оон-даа ынай.
- 6) Толептиг кижилерни остурери: ажыглаар аргалар.

7) Бир демниг ажылдаарынын педагогтуг ужур-дузаы: ог-буле, унген-кирген чон болга оларнын ажыл-херээ, сагыш-сеткили.

Кичээлдер нургулайында оюн хевирлиг, практиктиг угланыышкынныг болуп, аян-чорук, коргузуг-шингээдилге, янзы-буру чогаадыкчы ужуражылгаларны, аас чогаал кичээлдерин, бойдусче унуушкуннерни, хайгааралдарны, хостуг чугаа хевиринге эрттирип болур.

«Улусчу ужурлар» программазын эге школага доозуп турар оореникчилернин шингээдип алыр кол билиглери:

- Ооренген билиглерин амыдыралга ажыглап билири;
- Очулга болгаш тайылбыр словарьларын ажыглап билири;
- Хууда хайгааралдарынга (корген, дыннаан чуулдеринге) ундезилеп улуг эвес хемчээлдиг дыннадыгларны кылыры;
- Тыва Республиканын тугу, сулдези ыдык ырын билири;
- Тыва чоннун уран чуулун, ужурларын, чанчылдарын, езулалдарын болгаш ниити чуртталгазын, торел-болук кежигуннерин, азырал болгаш черлик дириг амытаннарнын, куштар, унуштер, малдарнын (шээр, бода, чылгы мал); суттен, эъттен, унуштерден кылган чемнернин; тыва национал хеп аймаанын; тыва оюннарнын, тыва эдилелдернин аттарын билири;
- Нация (аймак-соок), улусчу байырлалдар, торел улус, амыр-менди, чанчыл, найырал, ужур, улустун аас чогаалы деп чул дээрзин билири.

Литература:

1. Аскагалдай ашак. Кызыл, 1992, 1т.
2. Г.Д.Сундуй «Улусчу ужурлар» 5-6 класстар. Кызыл.
3. Г.Д. Сундуй «Улусчу ужурлар» 3-4 класстар. Кызыл, 2004
4. И.Самбуу «Тыва оюннар,» Кызыл, 1994
5. К.Б.Салчак, Л.П. Салчак «Тыва улусчу педагогиканын хогжулдези». Кызыл. 1984
6. З.К. .Кыргыс « Тыва улустун иорээлдери». Кызыл, 1990
7. М.Б. Кенин-Лопсан «Тыва чоннун бурунгу ужурлары», Кызыл. 1994.8. Матпаадыр. Кызыл, 1991.
6. А.С. Шаалы, В.Б. Монгуш Кыстын Будужу. Кызыл 2007 г.
7. Б. Казырыкай, Эр чол, Кызыл 2007 г.

«Улусчу ужулар» деп болгумнун 6 класстарга программы

Тайылбыр бижик

Улусчу педагогика амгы национал школанын ооредилге-кижизидилгелиг ажил-чорудулгазын кол ундезинин тургузуп, быжыг турушту ээлеп турар. Чоннун чаагай чанчылдары, сагылга езулалдары, ужулары улусчу педагогиканын кол озээн тургуспушаан, озуп оар салгалдын кижизидилгезинин депшилгелиг аргаларын байлакшыдып турар.

Улусчу педагогиканын идеялары, байлак дуржулгазы болгаш аргалары чугле школада башкылаашкында ажыглаттынып турар эвес, а ог-буле кижизидилгезинде, ада-иелер ортузунда тарап нептерээн.

Кайы-даа уеде улустар улусчу педагогика-биле харылзаалыг болуп келген. Кандыг-даа кижиди баштай боду кижизиттирер, а чоорту боду кижизидикчи болу бээр.

Улусчу кижизидилгенин кол сорулгазы уругларны угаан-сарыылдыг, кадык-шыырак болгаш толептиг кижилер кылырынче угланган.

Улустун аас чогаалы кижизидилгенин эн дээштиг чижээ, улусчу педагогиканын мерген чогаадылгазы. Эки болгаш бакты бот-боттарындан куштуу-биле ылгаштырып, бак чуулдерни улам-на бак, эки талаларны улам-на эки кылдыр коргузерге кижилернин сагыш-бодалынга ханы дээштиг болгаш бакты узуткаар, экини деткиир, хогжудер дээн кузел-сорултарны оттуруп ооскудеринге идиглиг.

Кижизидилгеге уругларнын назы-харын барымдаалаары чугула. Чаш уеде мага-бот озулдезинче кичээнгей улуг. Элээди уезинде эки-бакты ылгап билир аргазы ундезилеттинер.

6 – класстарга «Улусчу ужулар» деп чижек программанын кол сорулгалары :

- 1) Тыва уругларны мозу-шынар болгаш бодунун чонунун чагыг суртаалдарын, билиндирип ооредири.
- 2) Ал-бодунга, ог-булезинге, торелдеринге, чонунга, социал хурээлелге, кижиди торелгетенге, будун делегейге хундуктел болгаш олар дээш харыысалга оореникчинин сагыш-сеткилинин омунээзинден, оон мээ-медерелинден, сагылга-чурумундан илерээр кылдыр кижизидери.
- 3) Даштыкы хурээлелге, улусчу культурага, торээн дылынга, улусчу педагогикага даянып тургаш сайзырадыры.
- 4) Чараш аажы-чангыг кижилерни тыва мозу-шынарга кижизидип, хевирлээри.
- 5) Башкыларнын, ада-иенин, оореникчилернин дузазы-биле улусчу педагогикага хамаарышкан материалдарны чыыр, шинчилээр, сайгарар, амыдыралга ажыглаары
- 6) Оореникчинин бар билиин болгаш арга-мергежилин чогуумчалыг национал-девискээр материалдарынын дузазы-биле хевирлээри.

Ук программа тыва улусчу педагогиканын мозу-будуш талазы-биле эрте кижизидилге принципинге даянган. Азы оскээр чугалаарга, уруглар кижизидилгеzi оонге, ада-иенин холунга, улуг улустун хайгааралынга эртер дээрзин барымдаага ап турар. «Кижидилге болуру чажындан, аът болуру кулунундан» деп улегер домак улусчу кижизидигенин кол даяныр угланышкыны болур.

Эге класстарга программа езугаар киирген темалар дараазында болуктеттинген кезектерден тургустунган: «Бистин ог-булевис» «Чанчылдын чаражы»; «Кижиге эш херек»

6 класс – 34 шак (неделяда 1 шак)

Ниити билиглер, арга-мергежил болгаш ажыл-чорудулганын аргалары:

- 1) Деннелге аргазын ажыглап тургаш, деннештирип турар чуулдеринин онзагайларын илередири;
- 2) Хайгааралды аас-биле тайылбырлаары;
- 3) Ниити шактарнын санынче экскурсиялар, оюннар, моорейлер, ужуражылгалар, улусчу байырлалдар шактарын база кииргени.
- 4) Слайдылар «Тыванын онза-солун тоогулуг черлери».
- 5) Чурулга.
- 6) Ыры.

Программанын кол допчулалы

«Улусчу ужурулар» деп болгумнун ажылынын туннелинде езулуг кижидилге болуп хевирлеттинеринге билип алган чуулдерин коргузуп дамчыдып билир кылдыр уругларны ооредип алырынга башкынын кол даяныр аргалары :

- 1) Чоннун педагогтук кол билиишкиннери (карактаары, кижизидери, бот-кижизидилгени башкаары, эде кижизидери, даалга берип кижизидери, угаадып тургаш кижизидери, шингээттирери, чоорту ооредири).
- 2) Кижизидилге ажылынын сорулгалары (куш-ажылга белеткээри, мозу-шынар сайзырадыры, угаан делгемчидери, кадыкшыл быжыглаары, ол дээш сагышчоваары, чараш чуулге ынак болдураары).
- 3) Кижизидилге салдар чедирер чуулдер: бойдус, куш-ажыл, хун бурунун амыдыралы, чанчылдар, уран чуул, шажын, дыл.
- 4) Кижизидеринин аргалары: угаадыры, улегер-чижек болуру, коргузери, тайылбырлаары, дилээри, сумелээри, деткири, когудери, хорууру.
- 5) Ооредип азы кижизидип тургаш ажыглаар чуулдер: дурген-чугаалар, тывызыктар, улегер домактар, ырлар, тоолдар, тоолчургу чугаалар дээш оон-даа ынай.
- 6) Толептиг кижилерни остурери: ажыглаар аргалар.

7) Бир демниг ажылдаарынын педагогтуг ужур-дузаы: ог-буле, унген-кирген чон болга оларнын ажыл-херээ, сагыш-сеткили.

Кичээлдер нургулайында оюн хевирлиг, практиктиг угланыышкынныг болуп, аян-чорук, коргузуг-шингээдилге, янзы-буру чогаадыкчы ужуражылгаларны, аас чогаал кичээлдерин, бойдусче унуушкуннерни, хайгааралдарны, хостуг чугаа хевиринге эрттирип болур.

«Улусчу ужурлар» программазын эге школага доозуп турар оореникчилернин шингээдип алыр кол билиглери:

- Ооренген билиглерин амыдыралга ажыглап билири;
- Очулга болгаш тайылбыр словарьларын ажыглап билири;
- Хууда хайгааралдарынга (корген, дыннаан чуулдеринге) ундезилеп улуг эвес хемчээлдиг дыннадыгларны кылыры;
- Тыва Республиканын тугу, сулдези ыдык ырын билири;
- Тыва чоннун уран чуулун, ужурларын, чанчылдарын, езулалдарын болгаш ниити чуртталгазын, торел-болук кежигуннерин, азырал болгаш черлик дириг амытаннарнын, куштар, унуштер, малдарнын (шээр, бода, чылгы мал); суттен, эъттен, унуштерден кылган чемнернин; тыва национал хеп аймаанын; тыва оюннарнын, тыва эдилелдернин аттарын билири;
- Нация (аймак-соок), улусчу байырлалдар, торел улус, амыр-менди, чанчыл, найырал, ужур, улустун аас чогаалы деп чул дээрзин билири.

Эге школага «Улусчу ужурлар» деп программаны бурун болгаш уре-туннелдиг боттандыраарынга таарымчалыг байдалдар:

- 1 Эки турачы фронтучу М.Даваа аттыг школа музейи
- 2 Кожууннун топ уруглар библиотеказы
- 3 Школанын библиотеказы
- 4 Куш-ажыл кичээлдери
- 5 Бажын ажылы
- 6 Улусчу хоомейжи Тумат Геннадий аттыг Культура тову
- 7 Тус девискээрде улустун аас чогаалынын чыыкчылары
- 8 Тус девискээрнин куш-ажыл , культура,[спорт](#) болгаш оске-даа адырлар талазы-биле алдарлыг кижилери
- 9 Тус девискээрнин агаар- бойдузу

Литература:

1. Аскагалдай ашак. Кызыл, 1992, 1т.
2. Г.Д.Сундуй «Улусчу ужурлар» 5-6 класстар. Кызыл.

- 3.Г.Д. Сундуй «Улусчу ужурлар» 3-4 класстар. Кызыл, 2004
- 4.И.Самбуу «Тыва оюннар,»Кызыл, 1994
5. К.Б.Салчак, Л.П. Салчак «Тыва улусчу педагогиканын хогжулдези». Кызыл. 1984
6. З.К. .Кыргыс « Тыва улустун иорээлдери». Кызыл, 1990
7. М.Б. Кенин-Лопсан «Тыва чоннун бурунгу ужурлары», Кызыл. 1994.8. Матпаадыр.Кызыл, 1991.
6. А.С. Шаалы, В.Б. Монгуш Кыстын Будужу. Кызыл 2007 г.
7. Б. Казырыкай, Эр чол, Кызыл 2007 г.

7- класска класстан дашкаар өөренир «Улусчу ужурлар» эртемнин ажылчын программазы.

Эге сөс

Улусчу ужур-чаңчылдарны чаа езу-биле шинчилеп, ону өөредилге- кижизидилге ажылынга чогумчалыы-биле ажыглап ажылдап эгелээн Республиканың федералдыг-даа, төп-даа шенелделерже кирген школаларның арга-дуржулгазынга даянып, бо хуннерде бистин республиканың барык шупту школалары «Улусчу ужурлар» кичээлдерин тыва езу-чаңчылдарга даянып, эрттирип эгелээн. Ук кичээлдернин кижизидилге ажылынга салдары аажок улуг бооп турары билдингир.

Тыва чон салгалынга бодунуң материалдыг байлактарын арттырып бээринден аңгыда, сагыш- сеткил байлаан – ужур-чаңчылдарны салгал аразынга үспейн, хумагалыы-биле дамчыдып чораан.

Эртем-суял сайзырап, кижилернин угаан-медерели чаа үениң агымынче кирип, харындаа чүгле чогумчалыг материалдыг тала колдап, сагыш-сеткил ядараар деп барган үеде чаагай чаңчылдар кичээлинин ролу кончуг улуг апарган.

Амгы үеде тыва улустуң ужур-чаңчылдарына шинчилел ажылдары уламчылап, янзы-бүрү номнар, программалар хөйү-биле үнүп турары башкылал ажылынга улуг дузаны көргүзүп турар.

Ажылдың үндезини кылдыр «Тыва чоннуң бурунгу ужурларын болгаш чаңчылдарын өөредиринин программазы. 7- 8 класстар», С.Б.Байыр- оол, С.К Монгуш, Ч.Ш. Ондар, С.Ч.Шулуу- Маадыр; «Тыва ужур- чаңчылдар» А.К.Ооржак, С.Б.Оюн деп болгаш өске- даа тыва чоннуң бурунгу ужурларының дугайында үнгүлээн өөредилге номнарын алган. Улусчу езу-чаңчылдар деп факультатив кичээлинге даянып тургаш кылган бо программа тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын школага эрттиреринин бир вариантызы болуп турар.

Тайылбыр бижик

Тыва ёзу-чаңчылдарны кижизидилгенин янзы-буру хевирлеринге ажыглап болур: куш-ажыл кижизидилгезинге, бойдуска ынак болгаш анаа хумагалыг болурунга, эстетиктиг, этиктиг кижизидилге дээш оон-даа өске хевирлеринге.

Уруглар кижизидилгези чоннуң бодунуң төөгүзүнден, культуразындан болгаш сүзүүнден дөстелир деп, М. Б. Кенин-Лопсан санап турар. Программада кезектер уругларның назы-харын, сонургалын барымдаалап хувааттырган. Уругнун назы-хары бичии болган тудум, оларның чуве сактып алыры быжыг, утгунмас болур. Ынчаарга, он дөрт хар четкен оол-даа, кыс-даа уруг улуг-биче улус-биле харылзажып, бот-боттарының, улуг-бичениң аразында хүндүткелди сагып, тыва чоннуң езу-чаңчылдарын үнелээр, өөренир деп чүлдү медереп-билип эгелээр болур. Амыдыралга эргежок чугула апаргы дег, өгге хамаарыштыр ужурларны өөредир сорулга-биле ук программаны тургузуп кылган.

Ажылды кылып тургаш, тыва ужур-чаңчылдарга хамаарыштыр кылдырган ажылдарын өөренип көрүп, дуржулгалыг башкыларның шинчилелдеринин байлак арга- дуржулгазынга даянган. Мурнуку класстарга кээп турганы темалар кээп болур. Ынчалза-даа башкы бүрүзү ону бот-тывынгыр чоруу-биле уругларның назы-харына дүүштүр белеткээр ужурлуг.

7-ги класска өөредир темаларның бөлүктээшкини:

«Өг – тыва кижиниң буянныг уязы. Тыва улустуң оюннары».

1. «Ааткыш кавай- төрөөн черим». Төрөөн чер, кавай деп билиишкин-биле таныжар.
2. Өг –тыва кижиниң буянныг уязы. Өгнүң төөгүзү, хевирлери, ажыктыы, аңаа хамаарышкан езулалдар.
5. Тыва улустуң хоойлужуткан болгаш национал байырлалдары.
7. Кожа –хелбээ өске чоннарның байырлалдары (Алтай, хакас, орус улустун байырлалдары).
8. Наадым – чоннуң ынак байырлалы.

9. Уругларның хар-назынынга дүүшкек оюннар.

«Улусчу ужур-чаңчылдар» кичээлдеринин өөредиглиг сорулгалары :

- уругларга бодунуң төрөөн чонунуң шаг-төөгүдөн бээр туруп келген езу-чаңчылын таныштырып, ону ыдыкшыдып көөрүңгө өөредири;
- езулуг тыва кижиниң омур-хевири, мөзү- бүдүжү кандыг чораанын улустуң аас чогаалын болгаш чогаалдарны ажыглап тургаш, делгеренгей таныштырып, бар билиглерин ханыладып өөредири;
- тыва улустуң чаңчылчаан ажил-ижи-биле чурттап турган база амгы үеде-даа чурттап чоруур оран-савазынга даянмышаан таныштырып, мергежил шилип алырынче угланган ажил чорудуп, келир амыдыралга белеткээри;
- бурунгу чүдүлгө, дагылгалар, ужурларның өөредиглиг утказын тайылбырлап, долгандыр турар бойдуска хумагалыг чорукка кижизидип, уругларны биче сеткилдиг, дузааргак, кээргээчел чорукка өөредири;
- бодунуң төрөөн чериниң (кожуунунуң) онзагайы-биле таныштырып, алдарлыг кижилерин танып ап, оларга чоргаарланып чоруурунга өөредири;
- кожа-хелбээ чурттап чоруур чоннуң байырлалдары-биле таныштырары;
- өг-бүлө, ада-ие кижиниң хүлээлгелери, өг-бүлениң бюджети деп билиишкinner-биле уругларны таныштырары;
- тыва улустуң уруг-дарыг кижизидеринге кандыг хамаарылгалыг, чаш төлдү кадык-чаагай кижизидериниң айтырыгларын канчаар шиитпирлеп чораанының дугайында билигни бээри.

Кижизидилгелиг сорулгалары:

- уругларны чоннуң ыдыктыг чаңчылдарын сагып чоруур, бедик культурлуг, кижизиг кижилер болурунга кижизидер;
- күш-ажылга ынак, мөзүлүг чаңга уругларны чаңчыктырып кижизидер;
- долгандыр турар бойдуска хумагалыг болурунга, бойдуска хамаарылгалыг езу-чаңчылдарны сагып чоруурунга чаңчыктырар;
- ава, ача кижиниң хүлээлгелерин медреселдii-биле билип, өг- бүлө амыдыралынга бичиизинден белен болуп, уруглар кижизидилгезиниң айтырыгларын сайгарып чоруурунга кижизидер;
- каяа- даа чорааш, бодун тыва кижини мен деп медресеп билип чоруур национал чоргааралды уругларга оттурар.

Өөреникчилер

- «тыва» деп сөстүң төөгүлүг утказын,
- тыва улусчу чаңчылдарны, езулалдарны (оон иштинде тыва өггө хамаарышкан езулалдарны), ужурларны, дагылгаларны, дойларны, ыдыктарны,
- чоннуң чаңчылчаан ажил-ижин,
- тыва улустуң байырлалдарын, оюннарын,
- өг- бүлөдө кижигүннер аразында харылзаа дугайында хоойлу-документилерни,
- өг- бүлө бүрүзүнүң сагып чоруур чараш чаңчылдарын билген турар ужурлуг.

«Өг – тыва кижиниң буянныг уязы.Тыва

улустуң оюннары».

Өг - биле холбашкан езу-чаңчылдарны сагып, эптиг-эвилең чорукка чаңчыгар, өгже кирериниң езулалындан эгелээш, культурлуг чугаалажырынга, байырлажып чоруурунга чедир езулалдарны сагырынга чаңчыгар. Тыва улустуң хоойлужуттунган болгаш эрте- бурунгудан сагып эрттирип чораан байырлалдарын билип база сактып ап, чоруур. Наадым оюннарының дугайында тускай материалдарны чыып, рефераттар кылып өөренир.

7-ги класска “Улусчу ужурлар” эртемнге *«Өг – тыва кижиниң буянныг уязы. Тыва улустуң оюннары.»* деп кезектерге хамаарыштыр темаларны чарып эрттирери

Өгнүң төөгүзү. Тыва өг аас чогаалында, чогаалдарда. Өгнүн дериг- херексели. Өг иштиниң кижизидикчи ужур- утказы. Өг иштинде шак-үе санаашкыны.

Өггө аъттыг, чадаг чоокшулап кээрининг езулалы. Өгже кирерининг, өггө олурарынын езулалдары. Амырлажыр езулал. Аалга келген кижини хүндүлээр езулалдар: шайладыры, хондурары, үдээри. Аалдажыр чаңчыл. Аалчы кижининг төрөл аалынга кээрининг чылдагааннары. Аалчы кижининг сөңү. Аалчыны үдээр – хап дүптээр езулал. Өггө улуг улус олурда бичии уругларнын сагыыр чүүлдери.

Тыва чоннуң шаандан бээр байырлап чораан байырлалдары. Шагаа– чаа-чыл уткуурунун байырлалы. Шагаага белеткел. Шагааның бүдүү хүнү, шагаа хүнүндө, бүдүүзүндө сагыыр чүүлдер.

Шагаа үезининг оюннары: баг кагары, баг адары, шыдыраа оюннары, кажык оюннары, тевектээри.

Баг кагары, оюннуң сорулгазы, киржикчилери. «Баг» деп сөстүң утказы, оюнга хереглээр баг аймаа.

Баг адары. Оюннуң дериг- херексели. Баг адары – эрте- бурунгу оюннарнын бирээзи.

Шыдыраа оюннарынын хевирлери : хөл- шыдыраа, буга- шыдыраа, муң- муң, чирги шыдыраа. Шыдыраа оюннарынын тус-тус ойнаар сорулгазы, чуруму, тывылган үези.

Кажык оюннары: дөрт берге, кажыкты чыттырып кагары, дүжүрүп кагары, хожулап кагары. Кажык адары. Кажык- биле аът чарыштырары, бодалажыры.

Наадым– малчыннар байырлалы. Наадымны эрттирерининг үези. Ужур- утказы, чуруму.

Наадым үезининг оюннары: хуреш, аът чарыштырары, ча адары. Сүр- күчүнүн үш оюнунун төөгүзү. Тываның төөгүзүндө болуп турган Наадымнарнын үезинде шүүп турган мөгелер, чарыштарга эртип турган аъттар. Тываның алдар- аттыг мөгелери, ча адыкчылары.

ТАР начыннарынын суму, кожууннарга хурешпес чораанынын чылдагааннары.

Эзир- Кара – төөгүлүг аът.

Шагаа, Наадым үезининг алгыш- йөрээлдери.

Уругларнын тус- тус хар- назынынга дүүштүр ойнаар оюннары : сайзанап, хан-дамыр сайзырадыр оюннар, угаан оюннары. Салаалар- биле ойнаар оюннар.

Календарь-тематиктиг план.

«Өг –тыва кижининг буянныг уязы. Тыва улустун байырлалдары, оюннары.»

“Улусчу ужурлар” эртемнинг «Өг – тыва кижининг буянныг уязы.Тыва улустун оюннары.» деп эгени өөренип дооскан 7-ги класстың өөреникчилери дараазында чүүлдерге өөрөнгөн болгаш оларны билген турар:

- өг - биле холбашкан езу-чаңчыларны сагыыр;
- эптиг-эвилең чорукка чаңчыккан;
- өгже кирерининг езулалындан эгелээш, культурлуг чугаалажырынга, байырлажып чоруурунга чедир езулалдарны сагырынга чаңчыккан;
- Тыва улустунг хоойлужуттунган болгаш эрте- бурунгудан сагып эрттирип чораан байырлалдарын сактып ап база байырлап чоруур;
- Наадым оюннарынын дугайында билген турар;
- Ада-өгбелернинг чагыын билир

Ажыглаан литература

- 1.Серенот С.К. Тыва улусчу эмнээшкин. Кызыл, 1993.
2. Сиянбиль М.О, Сиянбиль А.А. Традиционный тувинский костюм.Кызыл, 2000.
3. Сундуй Г.Д. Улусчу педагогика. Кызыл, 2004.
- 4 Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар 3-4 .Кызыл, 2005.
- 5Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар 1-2 класстарга өөредилге – номчулга ному.Кызыл 2003.
- 6 Сундуй –оол М.С Городок у подножия Кара-Даша.Кызыл, 2005.
- 7.Традиционная культура тувинцев глазами иностранцев.Кызыл, 2003. 2002
- 8.Тыва улустунг алгыш- йөрээлдери.Кызыл, 1990

9. Чамзырын М.Ч, Чамзырын Е.Д. Тыва чоннун чаагай чаңчылдарын кижизидилге ажылынга ажыглаары. Кызыл, 2000.
10. Чадамба В.Ф. Сүр – кучунун үш оюну. Кызыл, 2004.
11. Чап Ч.М. Шагаам – сүзүгледим. Кызыл, 1999.
12. Шактаржык К.О., Биче-оол В.А. Тыва дугайында чугаалар. Кызыл, 2004..

«Улусчу ужурлар» деп программанын тематиктиг планнаашкыны

Болгум «Улусчу ужурлар» 7 класс.

№	План	шагы	Уези план	Уези фактич
1	Этикет	1		
2	Ог булуге ээлдек болуру	1		
3	Назын хундузу	1		
4	Таныжары	1		
5	Торээн чурт деп чул? «торээн черим-аалым, суурум, чуртум» (экскурсия)	1		
6-7	Ог тургузуу иштики эт херексели	2		
8	. Огге олуттар. Огге хамаарышкан сагылгалар.	1		
9	.Ог-булевис. Ава-ачазын хундулээри.	1		
10	Эт-сепке, эдилелдерге камныг болуру.	1		
11	«Тоогу билбеске чазар, торел билбеске турээр»	1		
12	Алышкылар, угбашкылар, дунмашкылар.	1		
13	Торел улус деп кымнарыл? Торел улустун хундулежип адажыры.	1		
14-15	Тыва улустун байырлалы – «шагаа»	2		
16-17	Аалчыны уткууру, чолукшууру, олуртуру, шайладыры, чугаалажыры, удээри.	2		
18-19	огнун дериг-херекселдеринге хамаарышкан сагылгалар. Эргин артаары, унер-кирери, аяк-сава салыры.	2		
20	Тывызыктар, улегер домактар.	1		
21-22	Мал-маган-тиваларнын амыдыралынын унер дозу. (тос чузун мал дугайында)	2		
23	Сайзанап. «малчыннар деп сайзанаптап ойнаары.»	1		

24	Сут, эът, дук бээр малдар	1		
25	-Тыва ак чемнер кылыры.	1		
26	Тыва национал чемнер.	1		
27- 28	Тыва оюннар.	2		
29- 30	Аал-кодан чазаг, чайлаг, кузег, кыштаг хамаарылга.	2		
31	Азырал мадарнын болуктери; шээр, бода, чылгы мал.	1		
32- 33	Эр-кыс малдарнын ат, хуваалдазы.	2		
34	Туннелдиг кичээл.	1		

«Улусчу ужурлар» деп болгумнун 5 класстарга программасы

Тайылбыр бижик

Улусчу педагогика амгы национал школанын ооредилге-кижизидилгелиг ажил-чорудулгазын кол ундезинин тургузуп, быжыг турушту ээлеп турар. Чоннун чаагай чанчылдары, сагылга езулалдары, ужурлары улусчу педагогиканын кол озээн тургуспушаан, озуп орар салгалдын кижизидилгезинин депшилгелиг аргаларын байлакшыдып турар.

Улусчу педагогиканын идеялары, байлак дуржулгазы болгаш аргалары чугле школада башкылаашкында ажыглаттынып турар эвес, а ог-буле кижизидилгезинде, ада-иелер ортузунда тарап нептерээн.

Кайы-даа уеде улустар улусчу педагогика-биле харылзаалыг болуп келген. Кандыг-даа кижиге баштай боду кижизиттирер, а чоорту боду кижизидикчи болу бээр.

Улусчу кижизидилгенин кол сорулгазы уругларны угаан-сарыылдыг, кадык-шыырак болгаш толептиг кижилер кылырынче угланган.

Улустун аас чогаалы кижизидилгенин эн дээштиг чижээ, улусчу педагогиканын мерген чогаадылгазы. Эки болгаш бакты бот-боттарындан куштуу-биле ылгаштырып, бак чуулдерни улам-на бак, эки талаларны улам-на эки кылдыр коргузерге кижилернин сагыш-бодалынга ханы дээштиг болгаш бакты узуткаар, экини деткиир, хогжудер дээн кузел-сорултарны оттуруп ооскудеринге идиглиг.

Кижизидилгеге уругларнын назы-харын барымдаалаары чугула. Чаш уеде мага-бот озулдезинче кичээнгей улуг. Элээди уезинде эки-бакты ылгап билир аргазы ундезилеттинер.

«Улусчу ужулар» деп чижек программанын кол сорулгалары :

- 1) Тыва уругларны мозу-шынар болгаш бодунун чонунун чагыг суртаалдарын, билиндирип ооредири.
- 2) Ал-бодунга, ог-булезинге, торелдеринге, чонунга, социал хурээлелге, кижиге торелгетенге, будун делегейге хундуккел болгаш олар дээш харыысалга оореникчинин сагыш-сеткилинин омунээзинден, оон мээ-медерелинден, сагылга-чурумундан илерээр кылдыр кижизидери.
- 3) Даштыкы хурээлелге, улусчу культурага, торээн дылынга, улусчу педагогикага даянып тургаш сайзырадыры.
- 4) Чараш аажы-чангыг кижилерни тыва мозу-шынарга кижизидип, хевирлээри.
- 5) Башкыларнын, ада-иенин, оореникчилернин дузазы-биле улусчу педагогикага хамаарышкан материалдарны чыыр, шинчилээр, сайгарар, амыдыралга ажыглаары

6) Оореникчинин бар билиин болгаш арга-мергежилин чогумчалыг национал-девискээр материалдарынын дузазы-биле хевирлээри.

Ук программа тыва улусчу педагогиканын мозу-будуш талазы-биле эрте кижизидилге принциптинге даянган. Азы оскээр чугалаарга, уруглар кижизидилгеzi оонге, ада-иенин холунга, улуг улустун хайгааралынга эртер дээрзин барымдаага ап турар. «Кижидилге болуру чажындан, аът болуру кулунундан» деп улегер домак улусчу кижизидигенин кол даяныр угланыышкыны болур.

Эге класстарга программа езугаар киирген темалар дараазында болуктеттинген кезектерден тургустунган: «Бистин ог-булевис» «Чанчылдын чаражы»; «Кижиге эш херек»

5 класс – 34 шак (неделяда 1 шак)

Ниити билиглер, арга-мергежил болгаш ажил-чорудулганын аргалары:

- 1) Деннелге аргазын ажыглап тургаш, деннештирип турар чуулдеринин онзагайларын илередири;
- 2) Хайгааралды аас-биле тайылбырлаары;
- 3) Ниити шактарнын санынче экскурсиялар, оюннар, моорейлер, ужуражылгалар, улусчу байырлалдар шактарын база кииргени.
- 4) Слайдылар «Тыванын онза-солун тогулуг черлери».
- 5) Чурулга.
- 6) Ыры.

Программанын кол допчулалы

«Улусчу ужурулар» деп болгумнун ажылынын туннелинде езулуг кижидилге болуп хевирлеттинеринге билип алган чуулдерин коргузуп дамчыдып билер кылдыр уругларны ооредип алырынга башкынын кол даяныр аргалары :

- 1) Чоннун педагогтуг кол билиишкиннери (карактаары, кижизидери, бот-кижизидилгени башкаары, эде кижизидери, даалга берип кижизидери, угаадып тургаш кижизидери, шингээтирери, чоорту ооредири).
- 2) Кижизидилге ажылынын сорулгалары (куш-ажылга белеткээри, мозу-шынар сайзырадыры, угаан делгемчидери, кадыкшыл быжыглаары, ол дээш сагышчоваары, чараш чуулге ынак болдуары).
- 3) Кижизидилге салдар чедирер чуулдер: бойдус, куш-ажыл, хун бурунун амыдыралы, чанчылдар, уран чуул, шажын, дыл.
- 4) Кижизидеринин аргалары: угаадыры, улегер-чижек болуру, коргузери, тайылбырлаары, дилээри, сумелээри, деткиири, когудери, хорууру.
- 5) Ооредип азы кижизидип тургаш ажыглаар чуулдер: дурген-чугаалар, тывызыктар, улегер домактар, ырлар, тоолдар, тоолчургу чугаалар дээш оон-даа ынай.

- 6) Толептиг кижилерни остурери: ажыглаар аргалар.
- 7) Бир демниг ажылдаарынын педагогтуг ужур-дузаы: ог-буле, унген-кирген чон болга оларнын ажыл-херээ, сагыш-сеткили.

Кичээлдер нургулайында оюн хевирлиг, практиктиг угланышкынныг болуп, аян-чорук, коргузуг-шингээдилге, янзы-буру чогаадыкчы ужуражылгаларны, аас чогаал кичээлдерин, бойдусче унуушкуннерни, хайгааралдарны, хостуг чугаа хевиринге эрттирип болур.

«Улусчу ужурлар» программанын эге школага доозуп турар оореникчилернин шингээдип алыр кол билиглери:

- Ооренген билиглерин амыдыралга ажыглап билири;
- Очулга болгаш тайылбыр словарьларын ажыглап билири;
- Хууда хайгааралдарынга (корген, дыннаан чуулдеринге) ундезилеп улуг эвес хемчээлдиг дыннадыгларны кылыры;
- Тыва Республиканын тугу, сулдези ыдык ырын билири;
- Тыва чоннун уран чуулун, ужурларын, чанчылдарын, езулалдарын болгаш ниити чуртталгазын, торел-болук кежигуннерин, азырал болгаш черлик дириг амытаннарнын, куштар, унуштер, малдарнын (шээр, бода, чылгы мал); суттен, эъттен, унуштерден кылган чемнернин; тыва национал хеп аймаанын; тыва оюннарнын, тыва эдилелдернин аттарын билири;
- Нация (аймак-соок), улусчу байырлалдар, торел улус, амыр-менди, чанчыл, найырал, ужур, улустун аас чогаалы деп чул дээрзин билири.

Литература:

1. Аскагалдай ашак. Кызыл, 1992, 1т.
2. Г.Д.Сундуй «Улусчу ужурлар» 5-6 класстар. Кызыл.
3. Г.Д. Сундуй «Улусчу ужурлар» 3-4 класстар. Кызыл, 2004
4. И.Самбуу «Тыва оюннар», Кызыл, 1994
5. К.Б.Салчак, Л.П. Салчак «Тыва улусчу педагогиканын хогжулдези». Кызыл. 1984
6. З.К. .Кыргыс « Тыва улустун иорээлдери». Кызыл, 1990
7. М.Б. Кенин-Лопсан «Тыва чоннун бурунгу ужурлары», Кызыл. 1994.8. Матпаадыр.Кызыл, 1991.
6. А.С. Шаалы, В.Б. Монгуш Кыстын Будужу. Кызыл 2007 г.
7. Б. Казырыкай, Эр чол, Кызыл 2007 г.

«Улусчу ужурлар» деп болгумнун 6 класстарга программы

Тайылбыр бижик

Улусчу педагогика амгы национал школанын ооредилге-кижизидилгелиг ажил-чорудулгазын кол ундезинин тургузуп, быжыг турушту ээлеп турар. Чоннун чаагай чанчылдары, сагылга езулалдары, ужурлары улусчу педагогиканын кол озээн тургуспушаан, озуп орар салгалдын кижизидилгезинин депшилгелиг аргаларын байлакшыдып турар.

Улусчу педагогиканын идеялары, байлак дуржулгазы болгаш аргалары чугле школада башкылаашкында ажыглаттынып турар эвес, а ог-буле кижизидилгезинде, ада-иелер ортузунда тарап нептерээн.

Кайы-даа уеде улустар улусчу педагогика-биле харылзаалыг болуп келген. Кандыг-даа кижиги баштай боду кижизиттирер, а чоорту боду кижизидикчи болу бээр.

Улусчу кижизидилгенин кол сорулгазы уругларны угаан-сарыылдыг, кадык-шыырак болгаш толептиг кижилер кылырынче угланган.

Улустун аас чогаалы кижизидилгенин эн дээштиг чижээ, улусчу педагогиканын мерген чогаадылгазы. Эки болгаш бакты бот-боттарындан куштуу-биле ылгаштырып, бак чуулдерни улам-на бак, эки талаларны улам-на эки кылдыр коргузерге кижилернин сагыш-бодалынга ханы дээштиг болгаш бакты узуткаар, экини деткиир, хогжудер дээн кузел-сорулгарны оттуруп ооскудеринге идиглиг.

Кижизидилгеге уругларнын назы-харын барымдаалаары чугула. Чаш уеде мага-бот озулдезинче кичээнгей улуг. Элээди уезинде эки-бакты ылгап билир аргазы ундезилеттинер.

6 – класстарга «Улусчу ужулар» деп чижек программанын кол сорулгалары :

- 1) Тыва уругларны мозу-шынар болгаш бодунун чонунун чагыг суртаалдарын, билиндирип ооредири.
- 2) Ал-бодунга, ог-булезинге, торелдеринге, чонунга, социал хурээлелге, кижиги торелгетенге, будун делегейге хундуктел болгаш олар дээш харыысалга оореникчинин сагыш-сеткилинин омунээзинден, оон мээ-медерелинден, сагылга-чурумундан илерээр кылдыр кижизидери.
- 3) Даштыкы хурээлелге, улусчу культурага, торээн дылынга, улусчу педагогикага даянып тургаш сайзырадыры.
- 4) Чараш аажы-чангыг кижилерни тыва мозу-шынарга кижизидип, хевирлээри.
- 5) Башкыларнын, ада-иенин, оореникчилернин дузазы-биле улусчу педагогикага хамаарышкан материалдарны чыыр, шинчилээр, сайгарар, амыдыралга ажыглаары

6) Оореникчинин бар билиин болгаш арга-мергежилин чогумчалыг национал-девискээр материалдарынын дузазы-биле хевирлээри.

Ук программа тыва улусчу педагогиканын мозу-будуш талазы-биле эрте кижизидилге принципинге даянган. Азы оскээр чугалаарга, уруглар кижизидилгеzi оонге, ада-иенин холунга, улуг улустун хайгааралынга эртер дээрзин барымдаага ап турар. «Кижидилге болуру чажындан, аът болуру кулунундан» деп улегер домак улусчу кижизидигенин кол даяныр угланыышкыны болур.

Эге класстарга программа езугаар киирген темалар дараазында болуктеттинген кезектерден тургустунган: «Бистин ог-булевис» «Чанчылдын чаражы»; «Кижиге эш херек»

6 класс – 34 шак (неделяда 1 шак)

Ниити билиглер, арга-мергежил болгаш ажил-чорудулганын аргалары:

- 1) Деннелге аргазын ажыглап тургаш, деннештирип турар чуулдеринин онзагайларын илередири;
- 2) Хайгааралды аас-биле тайылбырлаары;
- 3) Ниити шактарнын санынче экскурсиялар, оюннар, моорейлер, ужуражылгалар, улусчу байырлалдар шактарын база кииргени.
- 4) Слайдылар «Тыванын онза-солун тогулуг черлери».
- 5) Чурулга.
- 6) Ыры.

Программанын кол допчулалы

«Улусчу ужурулар» деп болгумнун ажылынын туннелинде езулуг кижидилге болуп хевирлеттинеринге билип алган чуулдерин коргузуп дамчыдып билер кылдыр уругларны ооредип алырынга башкынын кол даяныр аргалары :

- 1) Чоннун педагогтуг кол билиишкиннери (карактаары, кижизидери, бот-кижизидилгени башкаары, эде кижизидери, даалга берип кижизидери, угаадып тургаш кижизидери, шингээтирери, чоорту ооредири).
- 2) Кижизидилге ажылынын сорулгалары (куш-ажылга белеткээри, мозу-шынар сайзырадыры, угаан делгемчидери, кадыкшыл быжыглаары, ол дээш сагышчоваары, чараш чуулге ынак болдуары).
- 3) Кижизидилге салдар чедирер чуулдер: бойдус, куш-ажыл, хун бурунун амыдыралы, чанчылдар, уран чуул, шажын, дыл.
- 4) Кижизидеринин аргалары: угаадыры, улегер-чижек болуру, коргузери, тайылбырлаары, дилээри, сумелээри, деткиири, когудери, хорууру.
- 5) Ооредип азы кижизидип тургаш ажыглаар чуулдер: дурген-чугаалар, тывызыктар, улегер домактар, ырлар, тоолдар, тоолчургу чугаалар дээш оон-даа ынай.

- 6) Толептиг кижилерни остурери: ажыглаар аргалар.
- 7) Бир демниг ажылдаарынын педагогтуг ужур-дузаы: ог-буле, унген-кирген чон болга оларнын ажыл-херээ, сагыш-сеткили.

Кичээлдер нургулайында оюн хевирлиг, практиктиг угланышкынныг болуп, аян-чорук, коргузуг-шингээдилге, янзы-буру чогаадыкчы ужуражылгаларны, аас чогаал кичээлдерин, бойдусче унуушкуннерни, хайгааралдарны, хостуг чугаа хевиринге эрттирип болур.

«Улусчу ужурлар» программанын эге школага доозуп турар оореникчилернин шингээдип алыр кол билиглери:

- Ооренген билиглерин амыдыралга ажыглап билири;
- Очулга болгаш тайылбыр словарьларын ажыглап билири;
- Хууда хайгааралдарынга (корген, дыннаан чуулдеринге) ундезилеп улуг эвес хемчээлдиг дыннадыгларны кылыры;
- Тыва Республиканын тугу, сулдези ыдык ырын билири;
- Тыва чоннун уран чуулун, ужурларын, чанчылдарын, езулалдарын болгаш ниити чуртталгазын, торел-болук кежигуннерин, азырал болгаш черлик дириг амытаннарнын, куштар, унуштер, малдарнын (шээр, бода, чылгы мал); суттен, эъттен, унуштерден кылган чемнернин; тыва национал хеп аймаанын; тыва оюннарнын, тыва эдилелдернин аттарын билири;
- Нация (аймак-соок), улусчу байырлалдар, торел улус, амыр-менди, чанчыл, найырал, ужур, улустун аас чогаалы деп чул дээрзин билири.

Эге школага «Улусчу ужурлар» деп программаны бурун болгаш уре-туннелдиг боттандыраарынга таарымчалыг байдалдар:

- 1 Эки турачы фронтучу М.Даваа аттыг школа музейи
- 2 Кожууннун топ уруглар библиотеказы
- 3 Школанын библиотеказы
- 4 Куш-ажыл кичээлдери
- 5 Бажын ажылы
- 6 Улусчу хоомейжи Тумат Геннадий аттыг Культура тову
- 7 Тус девискээрде улустун аас чогаалынын чыыкчылары
- 8 Тус девискээрнин куш-ажыл , культура,[спорт](#) болгаш оске-даа адырлар талазы-биле алдарлыг кижилери
- 9 Тус девискээрнин агаар- бойдузу

Литература:

1. Аскагалдай ашак. Кызыл, 1992, 1т.

2. Г.Д.Сундуй «Улусчу ужурлар» 5-6 класстар. Кызыл.
- 3.Г.Д. Сундуй «Улусчу ужурлар» 3-4 класстар. Кызыл, 2004
- 4.И.Самбуу «Тыва оюннар,»Кызыл, 1994
5. К.Б.Салчак, Л.П. Салчак «Тыва улусчу педагогиканын хогжулдези». Кызыл. 1984
6. З.К. .Кыргыс « Тыва улустун иорээлдери». Кызыл, 1990
7. М.Б. Кенин-Лопсан «Тыва чоннун бурунгу ужурлары», Кызыл. 1994.8. Матпаадыр.Кызыл, 1991.
6. А.С. Шаалы, В.Б. Монгуш Кыстын Будужу. Кызыл 2007 г.
7. Б. Казырыкай, Эр чол, Кызыл 2007 г.

«Улусчу ужурлар» деп программанын тематиктиг планнаашкыны»

“Улусчу ужурлар” ооредилге эртемнин 6-гы класска программазы.

№	Тема	шагы	Этирер хуннери	
			План уези	Факт уези
1	Тоогу билбес – тоорээр. Торел билбес – турээр.	1		
2	Тыванын ыдык демдектери	1		
3	Торээн чурт – тыва чер. Тыва чон.	1		
4	Тыванын ыдык ырызы	1		
5	Гимн, Герб, Флаг	1		
6	Ынак чуртум	1		
7	«Чонну алга»	1		
8	Бистин чангыс чер-чурттугларывыс.	1		
9	Кожа-хелбээ чоннар. Фильм «Кожа-хелбээ чоннар»	1		
10	Оске чоннарнын аас-чогаалы.	1		
11	Бааш таарарынын утказы з харлыында.	1		
12	Кижинин сузу.(Как состояние души)	1		
13	Чаш уругтун торутунгенде дою	1		
14	Келин кыстын болгаш куда-дой эрттиреринин чуруму.	1		
15	Авам, ачам торелдери	1		
16	Оол кизи деп кымыл?	1		

17	Бугу делегей байырлалдары	1		
18	Россия Федерациязынын хоойлужуткан байырлалдары	1		
19	Тыва Республиканын хоойлужуткан байырлалдары	1	.	
20	Кызаа байырлалдар			
21	Хуу байырлалдар	1		
22	Шажынчы байырлалдар.	1		
23	Улусчу байырлалдар.	1		
24	Шагаа. Фильм – «Шагаа»	1		
25	Проект “Мээн ынак байырлалым”	1		
26	Кыс уругларнын аттарынын ужур утказы	1		
27	Хакас улустун тарак дою (тун пайрам)	1		
28	Национал хептер	1		
29	Христиан байырлал (Масленица)	1	.	
30	Христиан байырлал (пасха)	1		
31	Христиан чанчыл (торелдер хуну)	1		
32	Христиан байырлал (рождество хуну)	1		
33	Экскурсия	1		
34	Туннел кичээл.	1		

--	--	--	--	--